

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-8885-2019-4-2-6>

УДК 37.015.31: [(37) "395/1453+(477)(„880/13”)]

Жулковський Богдан Євгенович,

кандидат мистецтвознавства, викладач вищої категорії, методист
Володимир-Волинського педагогічного коледжу ім. А. Ю. Кримського,
м. Володимир-Волинський, Україна, bohdanzhulkovskiy@ukr.net

САКРАЛЬНА МОНОДІЯ ВІЗАНТІЇ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ЗАСІБ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДІ

У публікації охарактеризовано літургічну музику доби Середньовіччя, яка становить одну з найяскравіших і найзагадковіших сторінок в історії духовної культури. Автор розглядає жанри й форми, стилі й нотації візантійського і киево-руського церковного співу, що був одним із найважливіших предметів у кафедральних, монастирських, братських і парафіяльних школах. Дослідник аргументує доцільність уведення окремих шедеврів східнохристиянської гімнографії у програму вивчення «Мистецтва» в загальноосвітніх навчальних закладах та у зміст окремих курсів у вищій школі.

Ключові слова: сакральна монодія, доба Середньовіччя, православний церковний спів, духовний розвиток молоді.

«Уже сама мистецька досконалість музики Середньовіччя, її глибокий етичний зміст слугує достатньою спонукою для її уважного вивчення».

(Дмитро Ліхачов)

Одним із головних завдань Нової української школи є суттєве оновлення змісту освіти. Реформи мають базуватися на гармонійному поєднанні традицій та інновацій. Богослужбовий спів відігравав принципову роль у моральному та духовному вдосконаленні підростаючого покоління. Драматичні події сторічної давнини порушили консеквентність національної освітньої системи. Але реалії сьогодення виразно промовляють щодо необхідності повернення до традицій етнопедагогіки в етичному та естетичному розвитку учнів і студентів.

На вагомість вивчення церковного співу в школах, закладах позашкільної

та вищої освіти наголошували дослідники Леся Процик [7], Анна Кифенко [4], Ірина Парфентьева [6] та автор цієї статті [3]. Педагоги-ентузіаста уклали навчальні програми, опублікували навчально-методичні посібники і хрестоматії з церковного співу для школярів, студентів і педагогів [1; 5]. У згаданих працях перевага надається церковному співацькому мистецтву XVIII–XX століть. Про літургічну музику Середньовіччя тут присутні лише часткові згадки.

Теоретичним підґрунтям нашої статті є праці з догматичного, морального і патристичного богослов'я, історичної та систематичної літургії, палеографії, текстології, кодикології, історії церков-

ного співу, теорії музичного жанру, зміст яких стисло подано в першому розділі нашої дисертації [2, с. 13–46].

Розглядаючи сакральну монодію Візантії та Київської Русі, слід пам'ятати про її взаємовплив із григоріанським хоралом та з окремими етнологічними зразками давнього церковного співу і східного (єрусалимський, маронітський, коптський, ефіопський, вірменський, халдейський, нізібінський, антіохійський, несторіанський, малабарський), і західного літургічних чинів (галіканський, мозарабський, староримський, амвросіанський, равенський, англосаксонський). Також потрібно взяти до уваги церковний спів деяких Помісних Православних Церков, зокрема Грузинської, Сербської, Болгарської та Румунської.

Метою публікації є окреслення величезного потенціалу сакральної монодії Візантії та Київської Русі для духовного розвитку учнів і студентів. Відповідно до мети, поставлено завдання: розкрити важливе значення східнохристиянської гімнографії, її теологічну, літургічну, аскетичну й естетичну сутність.

Середньовіччя – культурна доба, пов'язана з утвердженням Християнства, розвитком писемності та мистецтва у багатьох народів. Розкішний літургічний обряд, що, за свідченням літопису, вразив послів Київського князя Володимира у час їх перебування в храмі Святої Софії у Константинополі, супроводжувався прекрасним та досконалим співом [3, с. 50]. Афіноген Афініський та Авксентій Вифінський, Єфрем Сирін та Роман Сладкопівець, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст, Софроній

Фото 1. Богородиця та Роман Мелодос (мініатюра з Мінологія імператора Василія Другого, 979–989 рр., Ватиканська бібліотека, шифр Vat. gr. 1613)

Фото 2. Протопсалти Грецької Церкви

Єрусалимський та Андрій Критський, Косма Маюмський та Іоанн Дамаскін, Лев Мудрий та Костянтин Багрянородний, Іоанн Гліка та Іоанн Кукузель – ось далеко неповний перелік творців літургичних жанрів (фото 1).

Проблема творчості займає чільне місце не лише у візантійській, а й у всій східнохристиянській патристиці. Бог-Трійця створив людину як образ і подобу, наділувши трискладовою будовою (дух, душа, тіло), троїчністю душі (розумна, логосна, духовна) і потрійним пізнанням (розум, мислення, почуття). Святителі Феодорит Кірський та Фотій Константинопольський вбачають образ Божий у людині в здатності творити, наслідуючи справи Небесного Творця. А святитель Григорій Палама доповнив, що людина, подібно Богові, творить «із нічого». Її креативна діяльність також є самовиснаженням, жертвою [2, с. 83]. Творцями й виконавцями літургичних жанрів були особи високої моралі та творчого хисту, значну частину яких Православна Церква зачислила до лику святих.

Духовний спів східного обряду є сольним, ансамблевим або хоровим мистецтвом, виключно а саррелла, адже за канонами Православної Церкви в храмі заборонене звучання музичних інструментів. У перші п'ять віків Християнства виконання богослужбових гімнів поділялося на священницьке та всенародне, а за способом звучання – на сольне, хорове, антифонне (поперемінний спів кліриків та парафіян) і респонсорне (чергування реплік священнослужителя та народу). Згодом постав інститут спеціально посвячених храмових музикантів (фото 2).

Для досягнення технічної вправності й мистецької віртуозності потрібним був вокальний та загальний музичний вишкіл церковнослужителів (мелодосів, протопсалтів, лампадаріїв, мелургів, доместиків, дяків) на основі хрестоматій та навчальних посібників (ними були літургичні книги). Євхологоні і Тропології, Тріюдіони і Пентикостарії, Ірмології і Стихирарі, Октоїхи і Мінеї, Асматикони і Псалтикони виконували не лише богослужбову й навчально-методичну функції, а й утверджували граматику та орфографію, а в ширшому сенсі – і сакральний ритм середньовічного життя. У деяких візантійських кодексах наявна невменна нотация – починаючи від найпростішої (екфонетична – для розспівного читання перикоп з Євангелія, Апостола, Профітологія) і до найскладнішої (касторська – для мелізматичного ансамблевого співу іпакоїв, киноників) [2, с. 34] (фото 3).

Біля витоків розмаїтої системи візантійських богослужбових жанрів стояли старозавітні псалми, біблійні пісні й новозавітні ранньохристиянські оди. Потім східний обряд поповнився монострофними (гімни, стихирі, догматики, тропарі, іпакої, сідальні, богородичні, троїчні, мученичні, степенні антифони, блаженні, екзапостиларії, світильні) та полістрофними жанрами (кондак, акафіст, канон). Складовими частинами архаїчного кондака був вступний проїмон (кукуліон) і кілька десятків ікосів (побудованих за принципами ізосилабізму та гомотонії); канону – біблійні пісні, ірмоси та тропарі. Нині найпоширенішим полістрофним гімном є акафіст; його генеза сягає сирійсько-візантійського кондака.

З прийняттям Християнства на теренах Київської Русі з'явилися руко-

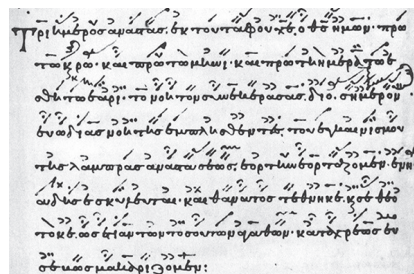

Фото 3. Грецький Шартрський стихирар

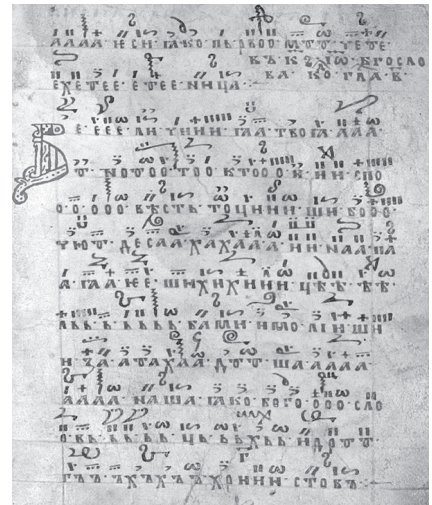

Фото 4. Благовіщенський кондакар

писи, більшість яких пов'язана з богослужінням і його важливим елементом – співом. Музична компонента в них записувалася за допомогою одного з чотирьох типів невменної нотации (знаменна, кондакарна, фітна, екфонетична), хоча часто вона взагалі не фіксувалася. Найяскравішим зразком музичної культури Княжої доби був сольний кондакарний розспів, який сформувався в Константинопольському соборному богослужінні, за Типіконом Великої Церкви (фото 4).

Такий автентичний вид сакрального мистецтва міг культивуватися виключно в найбільших тогочасних релігійних осередках Київської Русі, наприклад, у митрополичому храмі Святої Софії та в соборах при перших єпископських кафедрах [2, с. 24–46]. Вчителями церковного співу Княжої доби були доместики, які виконували функції регента хору і слідкували за порядком звершення церковних служб. До нашого часу збереглися імена окремих із них: Стефана та Григорія Печерських, Кирила Туровського, Митуси Галицького. Богослужбовий спів пильно вивчали вихованці православних колегіумів і братських шкіл. Він входив до навчальних програм Острозької та Києво-Могилянської академій. У XIX ст. традиції у викладанні літургичної музики були перейняті духовними семінаріями та дяко-вчительськими інститутами, парафіяльними та повітовими школами.

Фото 5. Львівський ансамбль

Вивчення церковного співу в українських освітніх закладах тривало аж до 30-х років минулого століття [3, с. 50–51]. Протягом останніх ста років традиції етнопедагогіки зберігалися переважно в діаспорі. У наш час літургічну музику досліджують студенти спеціалізацій «Хорове диригування» і «Музикознавство» багатьох українських музичних і педагогічних закладів. Рентгєнські кваліфікації вже два десятиліття успішно функціонують у Львівській національній музичній академії імені М. В. Лисенка й Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (фото 5).

Проте, на жаль, сакральна монодія епохи Середньовіччя ще не встигла посісти гідне їй місце в навчальних планах і програмах гуманітарно-педагогічних та мистецьких університетів, академій, коледжів і шкіл.

Дослідження духовного співу Візантії та Київської Русі має йти синхронно зі студіями усього східнохристиянського літургічного чину як синтезу багатьох видів мистецтва – візуальних (храмобудування, іконопис, предмети обрядового вжитку: престולי, жертвенники, Євангелія, чаші, священницькі ризи, підсвічники, лампади, хоругви), аудіальних (дзвоніння, читання), аудіовізуальних (елементи церковних відправ: каїння, благословення, поклони, входи, процесії). Питання інтеграції сакральних видів мистецтва отримало багатоаспектне висвітлення у працях знаного вченого-богослова протоієрея Павла Флорєнського.

На сьогодні відомо чимало спроб дешифровки середньовічних невмен-

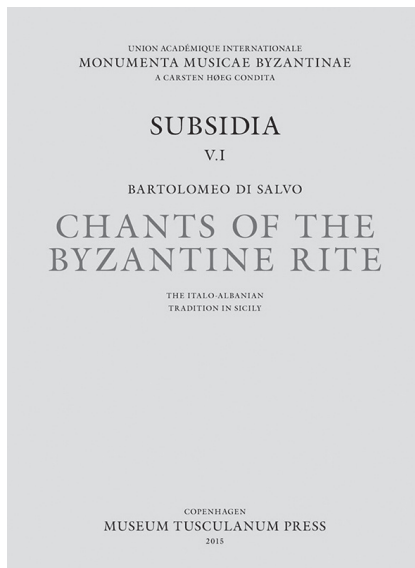

Фото 6. «Monumenta Musicae Byzantinae»

них нотацій, як візантійських, так і слов'янських. Значна заслуга в цьому належить західноєвропейським та американським музикознавцям Генрі Тільярду, Еґону Веллесу, Мілошу Вєліміровичу, Кєннєту Леві, Константину Флоросу, Джованні Марці, Ніколасу Шидловському, Димитрію Кономосу, Аналізі Дєнеді, Грегорі Маєрсу. Видавництво «Monumenta Musicae Byzantinae» впродовж вісімдесяти літ здійснює факсимільні публікації грецьких і давньоруських нотованих рукописів Середньовіччя та видає дешифровки піснєспівів із них [2, с. 31–38] (фото 6).

Фото 7. Ансамбль «Cappella Romana»

Окремі зразки східнохристиянської монодії досі звучать на богослужіннях, концертах, записані в аудіо- та відеоформатах. Серед найяскравіших виконавців візантійських і слов'янських сакральних піснєспівів – американський чоловічий вокальний ансамбль «Cappella Romana» (фото 7), сербська псаломщиця Дівна Любоєвіч і хор «Мєлєди», московський чоловічий хор «Древнерусский распев», братські хори Ватопєдського, Симонопєтрівського і Вєлаамського монастирів, мінський жіночий вокальний ансамбль «Няєбєсни звєн», львівський вокальний ансамбль «», київський жіночий вокальний ансамбль «Пєкров», харківський чоловічий вокальний ансамбль «Срєтєниє». Чимало їхніх аудіо- та відеозаписів нині наявні у вільному доступі в глобальній мережі Internet [3, с. 52].

Літургічні піснєспіви з українських нотолінійних Ірмологієнів київського, острозького, грецького, болгарського наспівів зацікавили сучасних вітчизняних композиторів Віктора Степурка, Богдану Працюк, Вікторію Польову, Михайла Шуха, Олександра Козарєнка, Тєтяну Яшвілі, котрі здійснили їх гармонізації чи творчо опрацювали. Чимало цих опусів увійшли до репертуару кращих хорових колективів нашої держави, а саме: Національної заслуженої академічної капели України «Думка», Львівської державної академічної чоловічої хорової капели «Дударик» (фото 8), муніципального камерного хору «Київ», камерного хору «Кредо», Галицького академічного камерного хору,

Фото 8. Львівська капела «Дударик»

Муніципальної академічної чоловічої капели імені Л. М. Ревуцького, Хорової капели хлопчиків і юнаків «Дзвіночок», Державної заслуженої хорової капели України «Трембіта» [3, с. 52].

Вважаємо, що духовні гімни слід залучати до прослуховування на уроках інтегрованого курсу «Мистецтво», супроводжуючи їх коментарями педагога. Перед звучанням необхідно стисло окреслити теологічну та літургічну сутність вербального тексту, коротко зупинитися на мелодичних, архітектонічних і метро-ритмічних особливостях, зауважити щодо дидактичної, етичної та естетичної функції цих творів. Для наочності можна використати візуальний ряд: фотографії соборів Святої Софії у Константинополі (Стамбулі) та Києві, фрески і мозаїки з монастиря святої Катерини на горі Синай (Єгипет) і церкви святого Віталія в місті Равенна (Італія), різьблені іконостаси і предмети богослужбового начиння з невеликих храмів Галичини і Закарпаття.

У музичних та мистецьких університетах, академіях і коледжах сакральну монодію Візантії та Київської Русі варто ввести до навчальних програм з історії світової та української музики, музичної літератури, аналізу музичних творів, історії хорового співу. У педагогічних і гуманітарних закладах вищої та фахової передвищої освіти – до культурології, історії світової та української культури, релігієзнавства, етики, естетики, методики викладання мистецтва,

арт-терапії та арт-психології, історії мистецтва, теорії музичної освіти і педагогіки.

Слухання літургічних піснеспівів може мати також музично-терапевтичне значення в комплексному лікуванні психічних, неврологічних, гастрологічних, кардіоваскулярних, гормональних, респіраторних та інших захворювань у дітей і молоді. Про колосальний оздоровчий вплив музики писали ще давні філософи, зокрема Імхотеп, Піфагор, Гіппократ, Аристотель, Авіценна. Саме їм належить поділ усієї музики на аскетичну та гедоністичну. Першу вважали сприятливою для виховання стійкості, відваги, патріотизму. Остання повинна була викликати пристрасті, тому її не рекомендували для прослуховування [3, с. 50].

Згідно з Біблею, геназа вокальної музики сягає безпристрасного ангельського співу херувимів і серафимів. Засновником інструментальної музики традиційно вважають Іувала, нащадка лукавого роду Каїна. Якщо в старозавітному обряді інструментальна музика допускалася (зокрема, на трубах грали священники), то в новозавітному східнохристиянському богослужінні вона суворо заборонена. Вокальна музика мала сотеріологічне значення, інструментальна – евідемонічне. Одноголосний спів, за словами теологів, сприяв можливості прославлення Бога колективно, соборно, «єдиними устами та єдиним серцем» [2, с. 185].

Висновки. Духовний спів Візантії та Київської Русі – самобутнє та мало досліджене явище сакральної культури Середньовіччя. Понад тисячу років він виконував не лише богослужбову функцію, а й етичну, естетичну й дидактичну. Глибокий теологічний зміст текстів, у поєднанні з рельєфом мелодичної лінії, спонукав святих отців поставити гімнографію на наступний почесний п'єдестал після Священного Писання у складній ієрархії східнохристиянської писемності. Розмаїта система літургічних манускриптів і співацьких гімнів, регламентована Типіконом, витіюватість музичних стилів і невменних нотацій, ретельно описана в теоретичних азбуках і трактатах, може стати широким полем для вивчення в сучасних українських школах, закладах позашкільної та вищої освіти.

Гімнографію Візантії та Київської Русі вже півтора століття досліджують у провідних університетах Європи та Америки. Тут працюють не лише поодинокі вчені, а й викристалізувалися потужні школи медієвістів (як візантиністів, так і палеославів). Українську музичну культуру знають насамперед завдяки її автентичному фольклору та архаїчному сакральному мистецтву. Вважаємо, що на часі повертати ці споконвічні національні надбання до українських освітніх закладів різних типів. Це можна реалізувати і у формі спецкурсів, гуртків або факультативів, і за допомогою введення окремих питань, тем чи тематичних блоків до навчальних програм із дисциплін культурологічного циклу.

На таких заняттях доцільно прослуховувати та аналізувати найуживаніші зразки монодійних гімнів із візантійських і киево-руських невменних книг X–XV століть у дешифровках західних медієвістів. Для порівняння варто залучати їхні аналоги з українських нотолінійних Ірмологіонів кінця XVI–XIX століть. Останні містять чимало піснеспівів із грецьким текстом, а саме: трисвяте «Агіос о Феос», екстенія «Киріє елейсон», архієрейські многоліття «Поліхроніон піізе» і «Тон деспотін», кондаки «І Парфенос симерон» та «Епфаніс симерон», прокимен «Паса пноі», киноники «Еніте тон

Киріон», «Потиріон сотиріу» та «Іс мнімосінон», гімни «Іта Херувим», «Іс Агіос, іс Киріос» та «Аксіон естіи». Тут же містяться чимало монодійних піснеспівів кийвського, руського, болгарського та інших розспівів, з-поміж яких особливу поширені гімни «С нами Бог», «Тебе, Бога, хвалим», «Достойно есть» і «Нині сили небесня», псалми «Блажен муж» і «На рїках Вавилонских», задостойник «О Тебї радується», поліелей «Хвалїте імя Господнє», тропарї «Покаяніє отверзи», стихири «Іже образу Твоєму», «Тебе одїющагося» та «Придїте, ублажим», прокимен «Воскресни, Боже».

У подальших публікаціях слід детальніше зупинитися на практичних аспектах уведення сакральної монодії Візантії та Кийвської Русї до навчальних планів і програм шкіл, закладів фахової передвищої та вищої освіти.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Гаврілова Л., Сипченко В., Удовенко І. Українська духовна музика : навч. посіб. з історії української музики / Держ. ВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторїна, 2013. 273 с.
2. Жульковський Б. Є. Жанр кондака в українському церковно-монодійному співі XV–XIX столїть : дис. канд. мистецтв: спец. 17.00.03. Національна музична академія України імені П. І. Чайковського. Київ, 2015. 213 с.
3. Жульковський Б., Омельничук М. Православний богослужбовий спів як засіб музичної терапії школярів // Початкова школа. 2017. № 7. С. 50–52.
4. Кифенко А. М. Українська духовна музика в професійній підготовці вчителів музичного мистецтва // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія Педагогічні науки. Київ, 2015. Вип. 4 (45). С. 82–86.
5. Московчук Л. Українська духовна музика : навч.-метод. комплекс (програма, метод. посіб., нотохрестоматія) для вчителів загальноосвіт. навч. закл. та недіт. шк. / за ред. прот. Д. Московчука. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 704 с.
6. Парфентьєва І. П. Формування рефлексії у майбутніх учителів музики в процесі вивчення української хорової духовної музики : дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.02. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Миколаїв, 2010. 244 с.
7. Процик Л. Виховання молоді засобами духовної музики як соціопедагогічний феномен // Молодь і ринок. 2010. № 5 (64). С. 114–117.

References:

1. Havrilova, L., Sypchenko, V., & Udoenko, I. (2013). *Ukrainska dukhovna muzyka*. [Ukrainian spiritual music]. Sloviansk: Vyd. B. I. Matorina.
2. Zhulkovskiy, B. Ye. (2015). *Zhanr kondaka v ukrainskomu tserkovno-monodiinomu spivi XV – XIX stolit* [The genre of kontakion in the Ukrainian Ecclesiastical monody singing of the XV–XIX centuries] (Doctoral dissertation, Kyiv).
3. Zhulkovskiy, B., & Omelnychuk, M. (2017). *Pravoslavnyi bogoslužbovyi spiv yak zasib muzhychnoi terapii shkolariv* [Orthodox Church singing as a method of music therapy for schoolchildren]. Pochatkova Shkola, 7, 50–52.
4. Kyfenko, A. M. (2015). *Ukrainska dukhovna muzyka v profesiinii pidhotovtsi vchyteliv muzychnoho mystetstva* [The Ukrainian spiritual music in the professional training of music teachers]. In *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka, Seriia. Pedagogichni nauky: Vol 4 (45)* (pp. 82–86).
5. Moskovchuk, L. (2010). *Ukrainska dukhovna muzyka* [Ukrainian spiritual music]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma.
6. Parfentjeva, I. P. (2010). *Formuvannia refleksii u maibutnikh uchyteliv muzyky v protsesi vyvchennia ukrainskoi khorovoi dukhovnoi muzyky* [Formation of reflection of future music teachers in the process of studying Ukrainian choral spiritual music] (Doctoral dissertation, Mykolaiv).
7. Protsyk L. (2010). *Vykhovannia molodi zasobamy dukhovnoi muzyky yak sotsiopedagogichniy fenomen* [Education of young people by the means of spiritual music as a socio-educational phenomenon]. *Molod i Rynok*, 5 (64), 114–117.

Жульковський Б. Є., кандидат искусствоведения, преподаватель высшей категории, методист Владимир-Волынского педагогического колледжа им. А. Е. Крымского, г. Владимир-Волынский, Украина, bohdanzhulkovskiy@ukr.net

Сакральная монодия Византии и Киевской Руси как средство духовного развития молодежи

В публикации охарактеризована литургическая музыка Средневековья, которая составляет одну из самых ярких и загадочных страниц в истории духовной культуры. Автор рассмотрены жанры и формы, стили и нотации византийского и киево-русского церковного пения, который был одним из важнейших предметов в кафедральных, монастырских, братских и приходских школах. Исследователем аргументирована целесообразность введения отдельных шедевров восточнохристианской гимнографии в программу изучения «Искусства» в общеобразовательных учебных заведениях и в содержании отдельных курсов в высшей школе.

звательных учебных заведениях и в содержании отдельных курсов в высшей школе.

Ключевые слова: сакральная монодия, эпоха Средневековья, православное церковное пение, духовное развитие молодежи.

B. Ye. Zhulkovskiy, PhD in Art History, Teacher of the Highest Category, Methodist of Volodymyr-Volynskiy Pedagogical College named after A. Yu. Krymskyi, Volodymyr-Volynskiy, Ukraine, bohdanzhulkovskiy@ukr.net
The sacral monody of Byzantium and Kyivan Rus as a means of youth spiritual development

The sacral monody of the Middle Ages is one of the most striking and mysterious pages in the history of spiritual culture in the world. Its creators and performers were people of high morality and creative abilities, Orthodox Church canonized most of them as saints. Eastern Christian thinkers considered music as the most important after theology in the process of ethical and aesthetic development of students. Constantinople emperors and Kyiv princes studied the liturgical singing. It was one of the essential subjects in fraternal and parish schools. At the beginning of the 21st century, the attention to the archaic layers of the Ukrainian spiritual culture and to its Byzantine origins was intensified. The meticulously regulated by the Typikon diverse system of liturgical manuscripts and singing hymns, the plurality of musical styles and neumes notations, carefully described in theoretical treatises and musical alphabets, can be a wide field for study in modern Ukrainian schools, institutions of out-of-school and higher education.

The study of the spiritual singing of Byzantium and Kyivan Rus should go hand in hand with the studios of the entire Eastern Christian liturgical rite, as a synthesis of many kinds of art – visual, audio and audiovisual. The Middle Ages hymnography was studied at leading universities in Europe and America for a century and a half. Not only individual scholars have worked in this field, but powerful schools of medievalists (both byzantologists and paleoslavists) were formed. Native musical culture is famous due to its authentic folk heritage and archaic liturgical art. We believe that it is time to return this original national heritage to Ukrainian educational institutions. This can be done either in the form of special courses, hobby clubs or electives, or by introducing specific questions, topics or thematic blocks into the curricula of the cultural studies.

Key words: sacral monody, Middle Ages, Orthodox church singing, spiritual development of youth.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2019 р.